

ЎҚУВЧИ МУСТАҚИЛ ФИКРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Навбатгелдиев Хидирназар Аннагелдиевич

Сурхондарё вилояти Ангор тумани

42-мактаб тарих фани ўқитувчиси

Фикрларни эмас, фикрлашни ўргатмоқ керак.¹⁶

И.Кант

Аннотация. Тарих дарсларида тренинг услубидан фойдаланишнинг педагогик – психологик моҳияти. Ўқувчи мустақил фикрини ривожлантиришда тренинг усулининг аҳамияти. Тарих дарсларини тренинг услубида ташкил этиш усуллари. Тарих дарсларида тренинг услуби самарадорлигини белгиловчи омиллар. Тренинг услубидан фойдаланишда самара берадиган мавзуларни танлаш ва ўқитувчи педагогик маҳорати.

Мустақил Ўзбекистон ҳаётида туб ижодий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Қисқа вақт давомида маънавий меросга, кўҳна ва бой тарихимизга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бугун ёш авлодни ақлан етук ва маънавий баркамол қилиб тарбиялашда таълим – тарбия жараёнида қўлланиладиган усул ва воситалар муҳим аҳамиятга эга. Баркамол шахс тарбиясида аввало тарбияланувчида мустақил фикрлаш, ўз ақлий ва амалий фаолиятини мустақил ташкил эта олиш кўникмасини ҳосил қилиш зарур. Бу ҳақда буюк аллома Хожа Баховуддин Нақшбанд шундай ёзади: “Набини вақти суфтин, марди ҳақ нок, ба шогирдин ди хал дурри хатарнок”. Мазмуни: “Кўрмайсанми дурга ишлов берувчи уста дурни тешаётган вақтда хатарнок (нозик кимматбаҳо) дурни тешишни шогирдига топширади”.¹⁷ Бу фикрдан шу нарса

¹⁶ Ҳақиқат манзаралари – 96 мумтоз файласуф: тақдирлар, ҳикматлар, афоризмлар. Тўпловчи ва таржимон Жўраева С. Т. Янги аср авлоди, 2007, 328 – бет.

²Холматова Н., Салимова М. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ва таълим технологиялари. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда ёшларнинг фаоллиги ва баркамоллигини шакллантириш муаммолари. Республика илмий – амалий конференцияси материаллари, Қўқон, 2008, 11 – 12 июнь, 49 – бет.

³ Қаранг: <http://uz.ref.uz/download.php?id=18994> – Таълим муассасаларида инновацион фаолиятни шакллантириш.

кўринадики, таълимни ўргатиш, бирга бажариш каби босқичларида ўрганувчига эркинлик бериш, ижодий фикрлаш ва ўзлигини тўла намоён қилишига дарс жараёнида имкон беришимиз керак.

Мустақил фикрлаш шундай қобилиятки у туфайли шахс нарса ва ходисалар хусусида ўз қарашига ҳамда ностандарт ечимларга топишга интилади. Масалан: аниқ предмет ручканинг нима эканлиги ва нима мақсадда ундан фойдаланиш мумкинлигини кўпчилик билади. Бу ёзув қуроли, лекин, ностандарт тафаккурга эрк берилса, уни кўрсатгич сифатида ёки санок таёқчаси ўрнида ва яна ип ўраш мумкинлиги каби функциялари ўқувчи томонидан айтилиши мумкин¹⁸. Демак мустақил фикрлаш ўқувчининг нарса ва ходисаларнинг моҳияти хусусида ўз қарашлари бўлишини тақазо этади. Унинг билиш ва англаш имкониятлари чегарасани кенгайтиради.

Тарих таълимининг бош вазифаси ёш авлод онгида сиёсий, назарий-илмий, сиёсий дунё қарашини шакллантириш, воқеа ва ходисаларга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашадиган, ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялашдир.¹⁹ Мустақил фикрлашни ривожланишига таъсир кўрасатувчи омиллар:

Биринчидан: мустақил фикрлаш инсон бирор объектнинг моҳиятини англаб етгандагина юзага келади.²⁰ Ўқувчи тарихий воқеаларни турли воситалар ёрдамида ўрганиб, унинг моҳиятини ҳис этиб, унга нисбатан ўз фикри ва муносабатини билдира олсагина мустақил фикрлай бошлайди. Мазкур жамоавий интеллектуал жараёнларда иштирокчи, гуруҳ ва қатнашувчиларни билдирилаётган тўғри, ҳақиқатга яқинроқ ёки хато фикрлар орасидан ўзи учун зарур бўлган рационал хулосани келтириб чиқаради.

Иккинчидан: мустақил фикрлаш учун мавжуд маълумотларни ҳар томонлама таҳлил (синтез) қилиш зарур. Тарих таълимида тренинг услубининг қўлланилиши тараққиётнинг турли босқичларидаги ҳаёт тарзини солиштириш, таҳлил қилиш, мазкур воқеликка сабаб бўлган тарихий жараёнлар, воқелик ривожини натижаларидан келиб чиққан оқибатларни даврийлик нуқтаи назардан ўрганиниш самарали кечади ва ўқув фанларига интерграцион ёндашувни келтириб чиқаради. Бу ҳақда мутахассис У.Мусаев шундай фикр билдиради: “Таълимда интеграцияни амалга ошириш ҳам иқтисоди ҳам педагогик ва физиологик жihatдан ахамиятлидир”²¹. Тарих дарсларида

¹⁹ Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепсияси. Т., 1996, 8-бет.

²⁰ Калдибекова А, Хўжаев Б. Ўқувчиларни билиш фаоллигини ошириш йўллари Т., 2006, 22-бет

²¹ Мусаев У. Интеграция – таълим жараёни оптималлаштиришнинг муҳим принципи. – Халқ талими, 2002, №-6, 4-бет.

тренинг услубини қўлланилиши «Ўзбекистон тарихи» ва «Жаҳон тарихи» фанларини ўзаро алоқадорликка ўрганишни назарда тутди.

Учинчидан мустақил фикрлаш инсон ўзини англагандагина, ўзгалар фикрини тушуниб, бошқалар билан фаол муносабатга киришгандагина юзага келади. Тренинг услубидаги дарсларда қатнашган ўқувчи ўз имконият даражасини тушуниб етади, тренинг жараёнида унда фаол ўртоқлар даражасига яқинлашиш, баъзан эса, улардан ҳам ўзиб кетишига имконият ҳосил бўлади.

Тўртинчидан: мустақил фикрлашда ўқувчини ўз хатти ҳаракатларига нисбатан ишонч ҳис эттириш зарур. «Жиддий, теран ҳақиқий ирода энг аввало мақсадга эришишга ишонч тасаввурлари билан уйғунликда ифодаланади»²²- деб ёзганди Иоганн Гёте.

Психолог Дейл Карнеги – кишиларга ҳақорат қилмай ва ранжитмай таъсир кўрсатишнинг 9 қоидасидан бири сифатида шундай ёзади. “Кишиларга шаън яратиб беринки, уни оқлаш ҳаракатига тушиб қолсинлар” ва буни қуйидаги мисол билан изоҳлайди: “Неаполдаги фабрикада ишловчи ўн ёшли болакай кўшиқчи бўлишни орзу қиларди бироқ биринчи ўқитувчиси уни ҳафсаласини пир қилиб қўйди: -сендан кўшиқчи чиқмайди, овозинг дераза тирқишидан кираётган шамолга ўхшайди! Қамбағалгина онаси уни бағрига босиб – Мен биламан сен кўшиқ айта оласан, овозингдаги ўзгаришни сезаяпман – дер эди доим. Бу мақтовлар бола тақдирини белгилаб берди. Ўша болакай (машҳур кўшиқчи) Энрико Карузо эди.”²³

Бешинчидан: дарсга бефарқ ёки шу фанга кизикмайдиган ўқувчиларни юмшоқ ва самимий оҳангда ўқув жараёнига давъат этиш ҳамда нафсониятига даҳл қилиш зарур. Маълумки, ҳар қандай киши баҳс-мунозара вақтида маълум позицияда – хоҳ кўпчилик томонда, хоҳ муҳолифат томонда бўлсада, ўз қарашига эга бўлади. Камдан – кам кишилар бетарафлик эълон қилади. Бу ҳолат эйникса, дарсга бефарқ ва дарсдан кўра ўз шахсий уй юмушларини устун қўядиган ўқувчиларга ҳам таъсир этади. Тренингнинг анъанавий дарслардан устунлик тарафи ҳам шу каби хусусиятларида кўринади.

Олтинчидан: тренинг дарсларида ахборот, техника ва кўرғазмали воситалардан унумли фойдаланиш орқали ўқувчиларда изланувчанлик ва мантикий фикрлаш қобилиятини ўстириш муаммоларини ҳал этишда яхши самара беради. Тренинг жараёнининг компьютер имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилиши, хусусан, тарихий мавзуларга доир видео роликлар, тасвирий санъат

²² Баркамол авлод орзуси. Тузувчилар: Қурбонов Ш., Ахлиддинов. Саидов Х. Т., Шарқ, 1999, 176-бет

²³ қаранг: Дейл Карнеги. Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин. Наманган, 2007,103-105 бетлар.

намуналари тарихий қахрамонлар суратларини ўқувчиларга намойиш этиш ўқувчиларга мунозара мавзусини, муаммосининг мазмунини тушунтириш йўналиш бериш мумкин.

Еттинчидан: Мустақил фикрлар инсон баҳс-мунозарага кирганда туғилади, шаклланади ва ривожланади. Ўтмиш воқеалари ҳақида баҳс юритганда, турли фаразлар, қарашлар юзага келади. Бироқ ҳамма овозлар муҳим, уларни эшита олиш ва тўғри хулосаларга келиш лозим²⁴. Мунозара жараёнида анъанавий дарслардан фарқли равишда қарама – қарши фикрлар ёки монанд фикрлар борлигини аниқлаш ҳам шахсда ушбу фикрларга нисбаттан анча фаол фикрларни шакллантиради²⁵.

Саккизинчидан: мустақил фикрлар шаклланишида билишга бўлган рағбат (стимул) керак. Тарих фани таълими ва тренинг жараёнида бу борада катта имкониятлар мавжуд. Тренинг дарсларида, аввало, таҳсил олувчиларнинг фаоллигини ошириш талаб этилади. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг мустақил ва танқидий фикрларини ўстиришда таълимнинг интерфаол усулларида кенг ҳамда ўринли фойдаланилади. Бунда анъанавий дарслардагидек 5-6 ўқувчи эмас, деярли барча ўқувчи баҳоланади. Тренинг мувоффақиятли натижа бериши учун тренер-ўқитувчи психолог Дейл Карнегининг ушбу маслаҳатига амал қилса яхши бўлади: “Кишиларнинг кичик бир ютуқларини ҳам қўллаб қувватланг, ҳар бир мувоффақиятига этибор қаратинг, баҳо беришда холис, мақтовга сахий бўлинг”.²⁶ Юқоридаги қоида ва талаблар асосида ўқувчининг креатив таффақури шаклланади.

Креатив тафаккур–жамият тараққиётини белгиловчи барча индустриал ва постиндустриал илмий техникавий инқилоблар ва кескин ўсиш, жамият келгуси тараққиёт босқичлари учун хизмат қиладиган ноанъанавий фикрлаш қобилияти ҳамда тараққиёт омилларини таъминлашга қаратилган тафаккур шакли ҳисобланади²⁷.

Ўқув билим ижодкорликка йўналтирилса–ўқувчи фаоллиги, ятарувчанлиги ошиб боради²⁸. Креатив тафаккур шаклланишида мактаб таълими асосий равишда муҳим рол ўйнайди ва ташкил этилган тренинг машғулоти унинг пойдевор вазифасини ўтайди. Ўқувчи креатив тафаккури ўсиб боришини натижасида унинг тафаккурида оригинал қарорлар қуртак ёзади ва вужудга келади. Оригинал, уникал

²⁴ Хўжаев Б. Тарих фанининг мустақил фикрларни шакллантиришдаги имкониятлари. Халқ таълими, 2008 № 4, 62-бет.

²⁵ <http://uz.Ref.uz/download.Ptp?Id=15006>. - Мунозара методлари ва уларни ташкил этиш технологияси.

²⁶ Дейл Карнеги. Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин. Наманган., 2007,58-бет.

²⁷ Тўйчиева Г. Ёшлар ва конфликтлар: конфликтлар ечимига ўрганиш. Т., 2008, 125-бет.

²⁸ Йўлдашов Ж, Йўлдашов Ф, Йўлдашова Г. Интерфаол таълим сифат кафолатлари (болага дўстона муносабатдаги таълим) Т., 2008, 75-бет.

ва ноанъанавий қарорлар эса замонавий жамиятни илғор тараққиёт ва иқтисодий такомил сари етакловчи кучдир. Айнан шу кучни ҳосил қилиш учун тренер ўқитувчи ўқувчиларни ижодий фаолиятга чорлар экан, улар онгига қуйидагиларни сингдириши керак:

- ўз тафаккурингизни оригинал ечимлар топиш ва уларни тарғиб қилишга чақиринг яъни ғояларни ишлаб чиқишга ўзингизни мажбурланг;

- бошқалар сиз тўғривизда нотўғри тушунчага боришидан чўчиманг;

-агар биринчи тажрибангиз муваффақиятсиз бўлса ҳам, ўз тажрибан-гиздан воз кечманг, ноанъанавий фикрлашни давом эттириб масала ечимининг бошқа вариантларини қидириб кўринг;

- англашиларсиз ва тушунарсиз нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилинг;

- анъанавий усулларда фаолият олиб боришдан воз кечинг, янги усулларда ишлашга уриниб кўринг;

- ғоялардан кўркманг, уларни кенг қўлланг;

- ғоялар таҳлилида муҳокама объекти бўлишга ҳаракат қилинг, мазкур ғоялар сизга эмас, балки бошқа одамларга таълуқли деб ҳисобланг, бу ҳолат сизнинг объектив қарор чиқаришингиз учун ёрдам беради²⁹. Юқорида-гилардан кўришиб турибдики, мунозарали усулларининг ижтомой – психологик аҳамияти – улар ҳар бир ўқувчининг мулоқатдаги билимдонлик ҳамда ўз ақлий потенциалидан тўлиқ фойдаланиш имконини беради. Яъни ушбу туркум усулларнинг вазифалари ҳам унинг аҳамиятли методларидан келиб чиқади: а) ҳар хил вазиятларда таҳлил қилишга, асосий, муҳим нарсани ноъмуҳим нарсдан ажратишга ва муаммони англашга ўргатади;б) ўзгалар фикри, гапириш маҳоратини кузатиш ва шу асосда улар билан ҳамкорликда ишлашга ундайди; в) муаммога таълуқли ранг – баранг қирраларини ажратиш, улар моҳиятини тушуниш имкониятини яратади: г) муаммонинг турли муқобил ечимлари бўлишини намоиш қилади.³⁰

Бугун тарих фанини ўқитишга таълимнинг хилма–хил турлари (тушунтиришли, кўргазмали, муаммоли, дастурланган, табақаланган, масофали, модул–блоки) имкониятлари, илғор хусусиятларини ўзида жамлаган тренинг усули тарихий фактларни шархлаш ва асослаш орқали шахсий фикрларини ҳосил қилади. Бу эса, мустақил фикрлашнинг натижаси сифатида воқеа ходисаларни тушунтуришнинг турли усулларини юзага келтиради. Тарихий воқеаларни баҳолашнинг турли

²⁹ Тўйчиева Г. Ёшлар ва Конфликтлар: конфликтлар ечимига ўрганиш. Т., 2008, 126-бет.

³⁰<http://uz.Ref.uz/download.Ptp?Id=15006>.- Мунозара методлари ва уларни ташкил этиш технологияси.

кўринишлари билан танишиш ўқувчиларга уларни ҳар томонлама муҳокама қилишга имконият яратади. Иккинчидан, баҳс-мунозара жараёнида билдириладиган хилма-хил қарашлар тарих муқобиллик асосида тушунтиришни шакллантиради.

Бугун тарих таълими ҳозирги замон дидактикаси ва методикасидаги илғор ва самарали ютуқлари ҳамда усулларида фойдаланишни талаб этади. Чунки замонавий дарсни ҳар бири муаллифлик асари бўлиб, у дарс тартиблиги ва бутунлигини ўқитувчи ҳамда ўқувчи ҳамкорлигидаги фаолиятнинг мақсад ва дидактик топшириқларига бўйсинишни ўз ичига олади.

Ўқувчини ижодий фаолиятга қўлайдиган тренинг қўйидаги принцип-ларга асосланади: мажбурсиз таълим; мураккаб мақсад; болалар билимига ҳурмат муносабатида бўлиб баҳолаш; жавобгарлик ва бурч ҳисларини тақдирлаш; ўзаро таҳлил; синфнинг интеллектуал ва шахсга ёндашув принциплари,³¹ изланишга қўлайлиқ; ҳар бир ўқувчи билан индивидуал муносабат бўлиш; ўқувчи дунёқарашини кенгайтириб, тафаккурини ўстиради.³²

Тренинг дарсларда қандай шаклда қўлланилмасин унинг педагогик-психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада баҳслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда дастлаб баҳслашувчиларга миёна қандай фикр қўйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, “тилга нима келса”, лекин навбатма-навбат айтиш имконияти берилди. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш яъни ўқувчи учун ҳали номалум бўлган тарихий мавзу ўрганилаётганида, қўйилаётган савол мураккаб ва ноанъанавий шароитда қўл келади. Жараёнда “эркин ассоциациялар”га имкон берилди ва охири оқибат гуруҳнинг ўзи маълум рационал «мағизни» ажратиш олади.³³

Тренинг дарсларида синф ўқувчилари ва уларда вужудга келтирилган гуруҳлар билан мунозара жараёнида қўйидаги қоидаларга амал қилади:

Биринчидан, “Шу ерда ҳозир” қоида: гуруҳни ташкил этишда – фикр, мулоҳазалар, жараённинг кечиши ҳисобга олиниши керак. Шу йўсунда ҳар бир иштирокчининг диққат эътиборини шахсан ўзига ва атрофида кечаётган воқеаларга торта олиш, иштирокчиларнинг ўзини қандай тута олиши, кўрсата олишга эътибор қаратилиши керак.

Иккинчидан, самимият ва очиқчасига қоида: шунга эриша олиш керакки, гуруҳ аъзолари тортиниш ёки кўз бўямачилик ва ёлғондан ҳоли бўлишлари шарт, гуруҳда

³¹ <http://uz.ref.uz/download.php?id=18994>. Таълим муассасаларида инновацион фаолиятни шакллантириш.

³² Нурмонов А., Икромов Н., Бойназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. Т., Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007, 9-10 бетлар

³³ Акромова Ф.А. Мунозара ва тренингларни қўллашнинг психологик моҳияти. Замонавий илм фан технологияларининг энг муҳим муаммолари. Республика илмий амалий конференцияси тезислари. Жиззах, 2004, 371 бет

шахснинг ўзига ишончи ва соғлом ишнинг мақсадли бўлишига туртки бўлади. Бундай муҳитни яратиш ўқувчилар орасидаги мулоқотнинг самарали кечишини таъминлайди.

Бундай ҳолларда тренер ҳар бир иштирокчининг ҳимояланганлиги, очиқчасига ўз фикрини баён эта олишга муҳит яратиш керак. Шундагина гуруҳ иштирокчи мулоқот жараёнида ўзи ўйлаган, айтиши мумкин бўлган фикрни ўша заҳотиёқ айтади, билдиради.

Учинчидан, “Мен” қоидаси: гуруҳларда ҳаммининг фикри ундой ёки бундоқ деб айтиш ман этилади. Фикрлар фақат айрим ўқувчилар томонидан, унинг ўз номидан фикр мулоҳазалари алоҳида - алоҳида билдирилиши керак. Бунда билдирилаётган фикр ёки ғоя ўқувчи шахс маъсулиятига юклатилади. У қандай бўлса шундай қабул қилинади. Шу йўсинда гуруҳда ҳар бир ўқувчининг ўрни ва роли бўлишига эришилади.

Тўртинчидан, фаоллик қоидаси: гуруҳ ишида пассив кузатувчи бўлмаслик керак. Топшириқлар ечимида ҳамма қатнашчилар шахсан иштирок этиши зарур. Агар гуруҳ аъзоларидан биронтаси фаол қатнашишдан бош тортса, бунга тренер бевосита ўзи ёки фасилитатор³⁴ ва гуруҳ аъзолари орқали уни мунозарага жалб этиш йўллари кидирилади.

Бешинчидан, гуруҳда нима содир бўлса, ўз жойида қолиш қоидаси: гуруҳда этик талаблар, руҳий ҳолатларни вужудга келтириш учун гуруҳда содир бўладиган ноўрин, нотўғри фикрларни танқид остига олинмаслиги, муҳокама қилинмаслиги жуда муҳимдир. Нима эса айтилса гуруҳда қолиб кетиши шарт.³⁵ Бугун туғридан-туғри аудиторияга кириб тренинг ташкил эта олмаймиз, чунки, иштирокчилар ҳали бунга психологик жихатдан тайёр бўлишмайди. Уларга “Биз келгуси дарсни тренинг асосида ўтамиз, ўқиб келинг!” дея буйруқ берсак, мунозарадан наф бўлмайди. Аввало ўқувчида тренингга қизиқиш ва ундан манфаатдорлик ҳиссини уйғотишимиз зарур. Ўқувчиларга буйруқ эмас, савол бериб, дарсга нисбатан муносабатини аниқлаш ва буни ижобий томонга ўзгартириш керак. Бунда Сукрот усули³⁶ самара беради. “Мен борлигим учун шунга мос ҳаракат қиламан, балки қандай ҳаракат қилишимга қараб шаклланаман”³⁷ - деган эди файласуф. Ўқувчини мантикий ўрганишда ўқитувчи ушбу фикрни уларга тушунтирган ҳолда, айнан уларни қизиқиш ва қарашларидан келиб чиққан ҳолда оддий ва осон саволлар билан дастлабки яни камида уч бора “Ҳа”

³⁴ Фасилитатор – тренер ёрдамчиси, дарс самарадорлигини ошириш мақсадида гуруҳларда гуруҳ ишини ташкил этувчи, олиб боровчи шахс.

³⁵ Қаранг: Йўлдошев Ж., Йўлдашева Ф., Йўлдашева Г. Интерфаол таълим сифатлари, 36–37 бетлар

³⁶ Сукрот усули – Сукрот томонидан ишлаб чиқилган инсонни мантикий ўрганишни бир усули. Бунга қўра объектдан дастлабки берилган осон саволларга камида уч бор “ҳа” жавобини олган ўрганувчи кейинги мураккаб саволларга ҳам ўз – ўзидан “ҳа” ижобий жавобини олади.

³⁷ Ҳақиқат манзаралари, 61 бет.

жавобини олиш баробарида тренинг улар учун имконият эканлигини тушунтиради. Бу кўпчилик учун оддий ва ахамиятсиз бўлиб кўриниши мумкин. Лекин яхши суҳбатдош бўлиб ўқувчидан дастлабки “Ҳа” жавобларини олган ўқитувчи ўқувчи наздида уни тушуна оладиган камдан - кам кишилардан бири бўлиб кўринади. Натижада кейинги жавоблари ва хатти - ҳаракатлари ўқитувчи фойдасига ижобий ҳал бўлади. Бугунги замонавий таълим шу каби оддий ва ахамиятсиз бўлиб кўринган кичик элементларни ҳам этибордан четда қолдирмасликни талаб этади.

Демак, суҳбат аввалиданок ўқувчини “Ҳа” дейишга эришиш зарур. “Инкор жавоби – деган эди профессор Оверстрит – ўзида енгиб ўтиш анчагина қийин бўлган ғовни намоён этади. Инсонга “Йўқ” дейишимиз хамано, унинг ғурури ўз фикрида қатъий қолишни талаб этади. Кейинроқ у йўқ дегани учун афсуслансада, бироқ ўзининг қимматли нафсонияти билан ҳам ҳисоблашишга мажбур. Қайси бир киши ниманики деган бўлса, ўша гапида туриши керак. Мана бировнинг тасдиқловчи жавоб беришига мойил қилишимизнинг муҳимлиги мана шу ерда”.³⁸

Ташкил этилажак фикрлар жангида иштирокчилар ўзларини қандай тутишлари ва муаммога қандай ечим қидириш керак? Бунда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш зарур: жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас; ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан ҳолидир; мантикий фикрлардан кўра, фантастик ёки кўкқисдан, тасодифан мияда пайдо бўлган фикр муҳимроқ; фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади; билдирилган фикр ёки ғоялар у ёки бу иштирокчиники деб ажратилмайди яъни муаллифсиздир.

Фикр ёки яхши ғояларни танлаш алоҳида “Танқидчилар” гуруҳи ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.³⁹

Ўқитувчидан мунозара жараёнида ўқувчилар учун педагогик ва психологик маҳорат талаб этилади. Бунда ўқувчилар ўзларини эркин тутушлари учун дастлабки машғулотда айрим енгиллиштирувчи машқлар, бошқача қилиб айтганда психогимнастик машқлар ўтказиш тавсия этилади. Мисол тариқасида қуйидаги психогимнастик машқларини келтириш мумкин:

биринчи: ўқитувчи гуруҳни айлана шаклида жойлаштириб, аъзоларни навбатма навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан ҳоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сўрайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломлашиши кўпроқ ёққани аниқланади.

иккинчи: гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбатма – навбат гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб ҳоҳлаган ахъзо билан сўзсиз, лекин

³⁸ Дейл Карнеги. Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин, 74 бет

³⁹ Акрамова Ф.А. Мунозара ва тренингларни қўллашнинг психологик моҳияти, 371бет

очик юз билан мимика воситасида саломлашиши ва бирор фикрни билдириш сўралади.

учинчи: ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган копток навбат билан мулоқот қатнашчилари фақат кимга отилса, ўша одамнинг кучли яхши бир сифати айтилиб, сўнг ирғитилади. Ўқитувчи коптокнинг албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади. Бу каби машқлар мунозара қатнашчилари ўртасида ўзаро тенглик бўлмаслиги ва фикрни баён этаётганида ўқитувчидан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

Янги мавзунини тренинг асосида ўрганиш фаол ва қизиқарли кечиши учун ўқувчи қуйидагиларни англаб етиши зарур: янги ўрганилажак мавзунини жуда қизиқлиги ва мазкур тарихий воқеани ўрганишнинг аҳамияти катталиги; ушбу мавзунини ўрганиш ҳар бир иштирокчига албатта фойдали бўлади ва улар бир - бирига ёрдам бергани келганлар; воқеани ўрганишда мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир –бирига очик ва самимий муносабатда бўлсин; тарихий воқеани ўрганишда тренинг ўзаро тажриба алмашишлари учун қулай шароитдир; фикр баён этишда керак бўлса, таваккал қилайлик, лекин, индамаслик шиоримиз бўлмасин; мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас; агар ўрганилаётган тарихий жараёндаги бирон нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тортинманг; билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, “яширин билим-билим эмас” лигини унутмайлик.

Ҳозирги кунда тренинг дунё бўйича бир неча шаклда қўлланилади. Америкалик таниқли психолог Кьеел Рудестам “Т-гуруҳ” яъни тренинг гуруҳини фойдали мақсад бўйича уч типга ажратади:

- ташкилотчилик фаолиятини самарадорлиги ошириш учун зарур кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган.

-шахслараро муносабатларни шакллантиришга ва кичик гуруҳлардаги психологик жараёнларни ўрганишга йўналтирилган.

-сензитивлик тренинг – шахслараро муносабатлар сезгирликни оширишга, шахс ривожлантиришга йўналтирилган.

Германиянинг Лейпсик университети мутахасиси М.Форверг. томонидан ишлаб чиқарилган ижтимоий психологик тренинг шакллари тарих фани учун аҳамиятлидир. Булар:гуруҳий-муҳокама, баҳс; драмалаштириш элементларини ўз ичига олган ролли ўйинлар

Мутахасиснинг ўзи таъкидлашиша тренинг жараёнларида киши фаолияти билан боғлиқ конкрет вазиятларни гуруҳий муҳокама кириш роли ўйинларида қатнашиш орқали ўрганиш жараёни ижтимоий–психологик тренинг қатнашчиларини

Ўз фаолиятида психологик жиҳатдан асосланган хулқ-атвор намуналарини шакллантириш самарадорлигини оширади.⁴⁰

Бугунга келиб тренинг ташкил этишда мавзу ва ўқувчилар сони ҳамда уларнинг қобилиятлари ҳисобга олинган ҳолда куйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин: гуруҳли – мунозара; ролли ўйини ; ҳар кимни ўз вазиваси бор.

Гуруҳли - мунозара – бу танланган тарихий мавзу юзасидан гуруҳларда муаммоли саволларни ҳамкорликда муҳокама этиш қатнашчиларнинг фикри, ғоя ва стратегиялари асосида кечади. Бу усулда ўрганилаётган тарихий муаммоли вазиятга сабаб бўлган омиллар воқеа ривожини ва оқибатларга турли томонлардан қарашга мўлжалланади. Масаланинг ечимида деярли ҳар бир иштирокчи алоҳида фикр билдиради ҳамда шулар асосида қандайдир ечим келтириб чиқарилади. Яъни мавзу моҳиятини ташкил этувчи сара фикрлар ажратиб олинади тренер мунозара давомида турли саволлар қўйиш билан жараёни бошқаради ва иштирокчиларни муаммо ечиш сари етаклайди. Агар гуруҳ аъзолари мавзуга доир бирор саволни ўртага ташласа бошқарувчисиз ўзлари ечимини топишлари мумкин.

Тренингни ўйинли усуллари билан ўтказиш жуда сермаҳсул бўлиб, ўқувчи ўзлаштираётган билимлари ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қиладилар бу уларнинг тарихий дунё қарашини бойитишга сабаб бўлиши билан бирга, гуруҳлар билан ишлаш жараёнида иштирокчиларни ўзаро таништириши бир-бирини ҳис қила олиш улар ўртасида тортишиш зўриқишларнинг олдини олиш ўзини рухий химоялашда катта рол ўйнайди. Ўйин фаолиятини ташкил этиш гуруҳ аъзолари ўртасида қийинчилик мулоқатларини олиб боришдаги психологик ҳолатларни яхшилайдди. Қайси тарихий мавзуда ёки умуман бошқа мавзуда ташкил этилган тренинг самарали кечиши ўқувчиларни янги кўникмаларни эгаллаш актёрлик маҳоратларини очиш, ижодий фаолиятни ривожланишига олиб келади. Ўқувчиларни тортинчоқликдан холи бўлиб очик ойдин фикр айтишлари мумкин бўлади.

Тарих дарсларида ташкил этилган тренингда ўйинли усуллардан фойдаланиш ўқувчиларга расм ва чизмалардан фойдаланиши ҳамда актёрлик кўникмаларини ҳосил қилиш билан бирга, ўз фикрини турли ижодий воситаларда билдириш кўникмасини шакллантиради. Дарс жараёнида мазкур усуллардан фойдаланиш ўқув материалларига аниқлик киритади, уни конкретлаштиради. Ўқувчи кўз ўнгида ўтмиш ва ҳозирги ҳаётини воқеаларнинг тўлиқ ҳамда ёрқин манзарасини гавдалантиришга уларнинг тарихий тасаввурлари тизимининг мукамал бўлишига ёрдам беради, билдирилаётган фикрларнинг ишончли ва эмоционал бўлишини таъминлайди. Бу омиллар ўқувчилар тарихий билимларининг тасвирий воситалар орқали жонли бўлишини таъминлайди.

⁴⁰ Искандаров Э.А. Педагогик инновацияларининг ижтимоий психологик муаммолари. Таълим муаммолари, 2000, №4, 38-бет

Тренинг машғулотларини ташкил этишни яна бир ўзига хос усули баҳс гуруҳи шиддатли равишда мавқеилари баён қилинган ҳолда учга бўлинади: биринчи гуруҳ – “фикрларини жамловчилар” – яъни «генераторлар», иккинчи гуруҳ – “танқидчилар” ва учинчи гуруҳ – “фикрларини тезлатувчилар” – булар «катализаторлар» гуруҳи деб аталади. Ҳар бир ажратилган гуруҳнинг ўзига хос функциялари бор:

“Генераторлар” ўртага ташланган муаммо ёки баҳс юзасидан фикрларни ўртага ҳолис ташлайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири лидер уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам умумлаштириб баён этади. Сўнгра “танқидчилар” ишга киришади уларнинг вазифаси эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириши, яъни танқидий нуқтаи назаридан улар ичидаги “мағзини” ва “пучак” фикрларни саралаш. Шундан сўнг вазиятга қараб янги сўз навбати “генераторлар” ёки “катализаторлар” га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва таклифлар, мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса ёки моҳиятан шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳам ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланаса, томонлар диққатини қаратиш керак бўлса, баҳсни давом эттиришга ёки уни яқун қилиш тақозо қилинса, гуруҳнинг фикрларига баҳо берган ҳолда мунозарани тўхтатиш “катализаторлар”нинг вазифасидир. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун арбитр- “ҳакамлар” ролини ҳам ўйнашлари ҳам мумкин.

Синф доирасида тарихий ёки бошқа ахлоқий – маънавий мавзуда баҳс уюштирилганда имкони бўлса, суҳбатдошларни учбурчак берк стол атрофига тўплаш мумкин шу ўринда тақидлаш керакки, тренингда баҳслашувчиларнинг фазовий жойлашишлари ҳам мунозара самарали кечишида маълум аҳамият касб этади.⁴¹

Тренинг жараёнида гуруҳларни ҳосил қилиш ҳам маълум қоидалар асосида кечади. Гуруҳларни шаклланиш турлича бўлиши мумкин. Гуруҳларни шакллантиришда кўп ҳолларни мунозарани самарали кечиши учун ўқитувчи – тренер ўқувчилар салоҳиятини ташхис қилиб ўқувчилар имкониятини ҳисобга олади. Бунда вазиятни моделлаштириш зарур. Жараёнда иштирокчининг ўзини қандай қолибдаги ҳулқи билан иштирок этаётганини кузатишга тўғри келади⁴². Вазиятни моделлаштиришда ташкилотчи тренер жараёни боришида фойдали ва зиён келтираётган ҳолатларни кўра билиши ҳамда буни таҳлил қилган ҳолда тегишли чора- тадбир қўллаш билиши зарур.

Ўқувчида сензурик сезгирлик туфайли иштирокчи ўқувчи бошқа иштирокчини қабул қила олиш тушиниш сезиш баҳолашга ўрганади, ўз-ўзлигини ва

⁴¹ <http://uz.Ref.uz/download.Ptp?Id=15006> -Мунозара методлари ва уларни ташкил этиш технологияси.

⁴² Йўлдашов Ж, Йўлдашова Ф, Йўлдашова Г. Интерфаол таълим сифат кафолатлари (болага дўстона муносабатдаги таълим) Т., 2008, 38-бет.

гуруҳини тушина боради⁴³, дарс самарадорлигини муҳим шарти ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бутун дарс жараёнида фаол иштирок этишидир⁴⁴.

Зеро, ҳозирги замонавий таълим усуллари асосида ёшларни мустақил фикрлашга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга, чунки шу ҳислатга эга бўлиш орқали улар интеллектуал қобилиятларини номоён этадилар, мустақил тафаккурга эга бўлиб борадилар, ўз фикри билан баҳслашишга ўрганадилар.

Интегратив методлар тизимига кирувчи тренинг услуги ёрдамида ўқувчилар гуруҳ, жамоа бўлиб биргаликда ва индивидуал ҳолатда мунозарада қатнашишга ўрганадилар. Улар ўқув фаолияти моҳиятини ҳис этиб мавзу муаммосини ҳал этиш учун ва буни ўзи учун фойдали эканлигини тушуниб, унда мустақил ижодий тафаккур шаклланиб боради, кўпчилик орасида ўз фикрини мустақил айта оладиган ҳамда, кўриладиган масалага муносабатини билдира оладиган бўладилар.

Агар ўқувчи ўқув фаолиятининг моҳиятини кўра олмаса, у ўқув мақсадини тан олмайди, ўқитувчи кўйган вазифаларни тушунмайди ва қабул қилмайди, у томонидан содир этиладиган барча хатти –ҳаракатлар мажбурият ва таъзиқ остида содир бўлади. Унинг билимлар формал характерга, педагог фаолияти умидсиз формализм мазмунига эга бўлади. Маълумки, биз уларни олган билимларини амалиётга тадбиқ этишга ўргатсак, ўқувчида мустақил ўқув фаолияти кўникмаси шаклланади. Бу дарслик мазмунидан баъзи маълумотларни шунчаки кўр –кўрона ёдлаб олиш бўлмайди, балки ўқувчининг шахсий, субъектив тажрибасига асосланган ҳақиқий билимлари бўлади. Ушбу фикримиз бундан 2500 йил аввал буюк хитой файласуфи Конфуций тақидлаган куйидаги ҳикматга жуда мос тушади- “Айтсанг-унутаман.Кўрсатсанг-эслаб қоламан. Ўзим бажариб-англаб етаман “⁴⁵.

Инсон ҳамиша субъектив моҳиятга эга. Ўқувчи муайян билимларга нисбатан тренинг жараёнида бефарқ бўла олмайди. Ўқитувчи бунга ўқув предметига муносабатини қадриятли, ижобий субъектив муносабатни таркиб топтириш натижасида эришади.

Тренинг жараёнида одатий дарслардан фарқли ҳолатда ўқувчи рухий хусусиятларини ўрганиш, ўзлаштирадиган билимларнинг ўқувчига шахсан қизиқарли ва керакли бўлишлиги тушунтирилади, акс ҳолда уларда одатдагидек бефарқлик, баъзи ҳолларда ўқув предметини рад этилишини кўриш мумкин. Бу

⁴³ Қаранг: ўша жойда

⁴⁴ қаранг: Нурқўзиев Ш. Тарих дарсларида қизиқарли ўйинли усуллардан фойдаланиш. Т., 2008., 5-бет

⁴⁵ Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ва баркамоллигини шакллантириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари, Қўқон, 2008, 11-12 июнь, 95-бет.

холотни образли қилиб ифодаласак, индивидуал тафаккурда билимлар субъективлашади, ўзига хос индивидуал жихатларга эга бўлиб қолади. Тескари жараёнда эса, индивидуал тасаввур ва шахсий фикрлар объектив аҳамият касб этаркан, билимлар турли нуқтаи назарларнинг тўқнашуви, бахс-мунозара, ўзаро ҳамкорликдаги фаолият натижасида ўзлаштирилади.

Тренинг ўувчи ва ўқитувчининг биргаликдаги фаолиятига асосланади. Ушбу фаолиятга педагогика фанлари доктори Ўткир Толипов қуйидагича таъриф беради – “Фаолият шахс ривожланишининг асосий субстанцияси ҳисобланади. Шахс фаолияти унинг ички ҳиссиётлари билан боғлиқдир. Шахс мотив, ҳиссиёт ва шахсий фикр доирасида намоён бўлади”⁴⁶. Тренинг дарсларида ўқувчининг ана шу ҳислатлари намоён этилишига йўл берилади.

Ўқув жараёнида анъанавий дарсларга хос бўлган объект қолибидан озод бўлган ўқувчи тренинг услубидаги дарсда фаол субъектга айланади. Ўқитувчи эса, бошқарувчи ва йўналтирувчи субъект бўлади. Ўрганилаётган мавзу илк бор нейтрал объект даражасидан субъектив зарурат даражасига кўтарилади.

Тренинг жараёнида самара берадиган мавзуларни аниқлашда ва гуруҳларни ҳосил қилишда ўқитувчи –тренирдан ташхис (диагноз) қила олиш қобилиятини талаб этади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

- ўрганиладиган мавзу ва ўқувчилар имкониятидан келиб чиққан ҳолда тренинг услубида самара берадиган тарихий мавзуларни ўрганишда тренинг методларидан кенг фойдаланиш керак;
- мактаб таълимида тренинг услубидан келиб чиққан ҳолда, ўқувчида мустақил тарихий тафаккурни ҳосил қилишда тарих фани ўқитувчиси замонавий глобал таълим принципларига мос илғор таълим элементларини дарс жараёнига тадбиқ этиши зарур;
- тренинг услуби методларида тарихий мавзулар илмий-назарий ўргатиш баробарида, ўқувчини мустақил фикрлашга, ички имкониятларини ва актёрлик қобилиятларини намоён қилишига йўл берайлик;
- ўқувчиларни ёш хусусиятларини ва ижодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда методологик билимлар билан қуроллантирайлик, чунки бу билан ўқувчи мустақил ўрганиш ва машғулотларда ҳамда келажакда ўзлигини намоён қилиш имкониятига эга бўлади;
- ижодий муҳитни ҳосил қилувчи ва тарих дарсларида самарали натижалар берадиган ноанъанавий усуллардан фойдаланиш борасида дастурлар ва методик қўлланмалар чоп этиш керак.

⁴⁶ Толипов Ў. Шахс такомилга йўналтирилган таълимий технологиялар. Халқ таълими, 2005, №3, 9-бет.

Тарих дарсларида ижодий муҳит яратиш билан ўқувчида жараёни ҳар томонлама таҳлил қилиш, индуктив ва дедуктив хулосалар чиқариш, кечаги кундан ўрнат олиш, ҳамда эртасини шу асосда ташкил қилиш кўникмаси ҳосил қилинади. Зеро, “Ўтмиш уни англагангагина хизмат қилишини, келажак эса, ҳақиқий бунёдкоргагина тегишли эканлигини англамоғимиз керак”⁴⁷. Ана шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолатда бугунги кун ўқув жараёнини замонавий усулларга таяниб ташкил этиш ҳар тарафдан самарали кечади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. “Буёқ келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз” “Ўзбекистон” НМИУ, 2017

2. Мирзиёев Ш.М. “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичга кўтарамиз”. Т., 2017

3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.

4. Каримов. И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият, 2008.

5. Акромова Ф.А. Мунозара ва тренинглари қўллашнинг психологик моҳияти. “Замонавий илм фан технологияларининг энг муҳим муаммолари” Республика илмий амалий конференцияси тезислари. Жиззах, 2004.

6. Глобал таълим. Ўқутувчилар учун қўлланма. Т., 2005.

7. Дейл Карнеги. Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин. Наманган, 2007.

8. Ишмухаммедов Р. Педагогик техника ва ўқитувчи маҳорати. Педагогик таълим, 2000, №2.

⁴⁷ Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т., Маънавият, 1999, 22-бет.